

ÉRY KINGA

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG EMBERTANI JELLEMZŐI

Kutatástörténeti vázlat

Jelképes (inkomplett) koponyalékelés (trepanáció). A jelenség kitüntetett figyelmet érdemel, mert gyakorlatát a honfoglalók terjesztették el a Kárpát-medencében.

■ Több mint 900 évig vártuk, hogy honfoglaló őseinkkel végre szemtől szemben állhassunk. A nevezetes eseményre 1834-ben a Duna–Tisza közti Benepusztán került sor, miután a szél lefújta a homokot egy férfi teteméről. A sírból nemcsak a halott csontváza, ruházatának díszítményei, fegyveröve, kardja, nyílvevesszői és felszerszámozott lova vált láthatóvá, hanem I. Berengár király (888–924) pénzérméi is, lehetővé téve az eltemetés idejének meghatározását és ezzel honfoglaló őseinkhez kötését. A tárgyak Jankovich Miklós (1773–1846) birtokába jutottak, aki azokat írásban és képben nyomban közkinccsé tette, sőt munkájában *„Bene magyar vitéz koponyájának három fertályra kicsinyített homlok és oldalsó rajza”* is helyet kapott.¹ A benepusztai lelet ismertté válásával országszerte kezdetét vette a honfoglalás időszakának kutatása, melynek eredményeként a tárgyról már a 20. század kezdetén összefoglaló régészeti munkák születtek.²

A csontmaradványok szakszerű embertani vizsgálata azonban csak azután kezdődhetett, hogy a svájci Rudolf Martin (1865–1925) véglegesítette a mérések módját, és megtörtént a mérőeszközök szabványosítása.³ Az embertan első magyarországi műhelye a budapesti tudományegyetem 1881-ben létesült Antropológiai Tanszéke volt Török Aurél (1843–1912) irányításával, gyűjteménye azonban jórészt budapesti köztemetők 19. századi leleteiből állott. Régi korok embereinek csontvázgyűjteménye legelőbb a Nemzeti Múzeum, utóbb Természettudományi Múzeum Embertani Tárában, valamint a szegedi tudományegyetem Embertani Tanszékén jött létre Bartucz Lajos (1885–1966), Nemeskéri János (1914–1989) és

Lipták Pál (1914–2000) munkája nyomán, amit azután tanítványaik hosszú sora folytatott és folytat mind a mai napig. A vizsgálati eredmények közreadása a 20. század második felétől vált széles körűvé, kihasználva az itthoni és külföldi szakfolyóiratok lehetőségeit. A közlemények hatalmas tömegében való eligazodást antropológiai bibliográfiák segítik.⁴

A honfoglalók 10. századi, vagyis első három nemzedékének csontvázai mindig is a hazai embertan érdeklődésének középpontjában álltak.

Keleti eredetük ismeretében a figyelem legelőbb a koponyákon fellelhető fajtajellegekre, eurázsiai térségről lévén szó, az *europid* és *mongolid* nagygraszsz jegyeire irányult. A két nagygraszsz legfőbb különbsége az arcprofilon érzékelhető, ami az *europidok* esetében erőteljes kiemelkedésű, a *mongolidok* esetében csak mérsékelt vagy csekély. A koponya keskeny – hosszú (*dolichokran*), avagy széles – rövid (*brachykran*) formája szintén irányadó, nagy általánosságban ugyanis a *dolichokran* forma az eurázsiai térség északi és déli sávjában éltekre, míg a *brachykran* forma annak középső sávjában élt népeiségekre jellemző. Az évezredek során lezajlott keveredés ezek számtalan formai változatát hozta létre, megnevezésük azonban sok esetben zavar és félreértés forrása.^{5,6} A honfoglalók eddig ismert férfi és női koponyalelete zömmel az *europid* nagygraszsz formakörébe sorolható, de megtalálható közöttük kevert *europo-mongolid*, sőt néhány *mongolid* egyén is.

Koponyájuk jellemzői szerint a honfoglalók két csoportra bonthatók. Egyik csoportjuk a Felső-Tisza-vidék, a Duna–Tisza köze és a Kisalföld síkvidékén telepedett le, ezek koponyája szélesebb és rövidebb, és közöttük lelhető fel az *europo-mongolid* és *mongolid* egyének. Másik csoportjuk az Észak-Alföld és Dunántúl dombosabb vidékeit szállta meg, ezek koponyája keskenyebb és hosszabb, képviselőik pedig az *europid* nagygraszszba sorolhatók. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a koponyaforma különbözősége ellenére a honfoglaló férfiak és nők testmagassága mindkét csoport esetében nagyközepes.^{7,8}

Összehasonlító statisztikai vizsgálatok szerint a fentiekben vázolt koponyaformák gyökerei messzi múltba vezetnek. Az eurázsiai térség Kr. előtti 15. százada és Kr. utáni 13. százada közötti időszak 120 embertani sorozatának ismeretében ugyanis a honfoglalók formai párhuzamai az Azovi- és a Fekete-tenger feletti sztyeppe késő vaskori időszakának népeiségei között lelhető fel. Ezen belül a szélesebb és rövidebb koponyájú síkvidéki honfoglalók az Azovi-tenger feletti térségben, míg a keskenyebb és hosszabb koponyájú dombvidéki honfoglalók a Fekete-tenger feletti térségben nyerhették el megjelenésük végső formáját.⁹

A honfoglalók további embertani jellemzőiről halandósági viszonyaik szolgálnak ismeretekkel. Ennek érdekében vált szükségessé a csontvázak pontosabb életkor- és nemmeghatározása, régészeti szempontból pedig a temetők valamennyi sírjának feltárása.

Az életkor-meghatározás új módja a koponyavarratok elcsontosodásának, a karcson és combcsont belső szerkezeti képezésének, valamint a szeméremcsonti felszín alakváltozásának együttes mérlegelésére épült, viszonyítva azt ismert életkorú halottak ugyanezen mutatóihoz.¹⁰ A nemmeghatározás új módja a koponya, a medenceöv és a combcsont területén vizsgált 22 jegy együttes mérlegelésére épült, figyelembe véve azok nemi kifejezettségének mértékét.¹¹

Temetők demográfiai célú elemzése abból az elvi feltevésből indult ki, hogy a halottak az egykor volt élő közösség tükörképei. Az adatok azonban csak a halottak közösségére vonatkoztathatók, méghozzá annál nagyobb biztonsággal, minél teljesebb a temető feltártsága, és minél nagyobb a vizsgálható csontvázak száma. Teljes temetőfeltárásra és annak együttes régészeti-embertani vizsgálatára először az 1940-es évek végén került sor Fiad-Képusztán, amely 388 10–11. századi csontvázat eredményezett.¹²

Árpád-kori csontvázak életkori és nemi adataiból Acsádi György (1924–2012) halandósági modellt szerkesztett az ENSZ halandósági tábláinak figyelembevételével. Ez a modell a 10–12. század időszakára alacsony, 28–29 éves születéskor várható átlagos élettartamot becsül.^{13,14} Alacsony születéskori életremény mindenekelőtt a magas csecsemőhalandóság következménye, annál különösebb, hogy számos egykori temetőből a várhatónál jóval kevesebb csecsemőcsontváz lát napvilágot. A jelenség oka talán csontjaik nagyobb mértékű korhadása, esetleg sekélyebb sírjaik pusztulása, de az sem zárható ki, hogy a halott csecsemőket nem minden esetben temették a falu temetőjébe.¹⁵

A felnőttek adatai mindenekelőtt a nemi arány szempontjából méltók a figyelemre. Kiegyenlített férfi-női arány Kérpusztá népességén volt észlelhető, ugyanakkor a teljesen feltárt, több mint ezer síros 10–11. századi Majs temetőjében az 55/45 százalékos férfitöbbséget jelez.¹⁶ Különös módon ugyanilyen, azaz 56/44 százalékos férfitöbbséget adódott a legkülönbözőbb helyről való 10. századi honfoglalók összevont leletanyagában, ezt azonban a jobb megtartású férfikoponyák célzott gyűjtése is okozhatta.

A férfiak és nők korcsoportai halálzási gyakoriságának csúcsértéke az Árpád-kori modell szerint 50–54 év között volt, de temetővizsgálatok ettől eltérő eseteket is mutatnak.¹⁷ A felnőttkori halandóság mértéke függ az egykori népesség életkörülményeitől, az őket ért betegségektől, de számos, ma már nem feltárható októl is.

A honfoglalók embertani jellemzői csontjaik kóros elváltozásain is leolvashatók. Ezek számtalan fajtája közül, csak a leggyakoribbakról szólva, a következők mondhatók.¹⁸

Törés vagy sérülés (*trauma*) a csontváz valamennyi elemén előfordult. A törések csaknem mindig gyógyultak, de helyük esetenként elfertőződött. Előfordult csonkítás, valamint zúzott és vágott seb is. Vágott koponyasebek csontszéleinek letisztítása sebészi ellátásukra utal, miként a koponyaboltozat csontiányának fémlemezzel történő lefedése is. A honfoglalók néhány egyénén a koponya boltozatából hatalmas darabot távolítottak el, és noha zömük nem élte túl a beavatkozást, akad azonban példa a túlélésre is.¹⁹

Ízületi elváltozás (*osteoarthritis*) elsősorban a felnőttek gerincén és a kapcsolódó csontokon fordul elő, de megfigyelhető a nagy- és kisízületek területén is, súlyosabb esetben a csontfelszín lecsiszolódását vagy akár összezsugorodást is okozva. A kórfolyamat létrejötté nagyrészt az életkörülmények rovására írható, súlyosbodását az életkor előrehaladása fokozza.

Vérképző rendszeri (*hematogén*) megbetegedés elsősorban gyermekek maradványain észlelhető nagyrészt hiányos táplálkozás következtében. A megbetegedés a koponyafelszín egyes területeinek felritkulását, egyebekben kívül pedig a fogzománc károsodását okozva.

Gyulladás (*osteomyelitis, periostitis*) megjelenési formái közül leggyakoribb a csontthártyagyulladás, különösen az alsó végtagokon.

Fertőző megbetegedés (*infectio*) két súlyos esete is megfigyelhető a honfoglalók csontvázain. Ezek egyike a csontízületi gümőkór (csonttuberkulózis), a másik a lepra. Noha a késő középkorban a leprás betegeket nemcsak az élőkől, hanem a holtaktól is elkülönítették, sírjaik a 10–11. század időszakában még fellelhetők a temetőben.²⁰

Jelképes (inkomplett) koponyalékelés (*trepanáció*). A jelenség kitüntetett figyelmet érdemel, mert gyakorlatát a honfoglalók terjesztették el a Kárpát-medencében. A művelet során kör vagy szilva alakú csontdarabot vágta ki a koponyaboltozat felszínéből, mint történt ez a benepusztai harcok esetében is, vagy ilyen formát karcoltak a csontfelszínre.²¹ Az ugyanazon egyéneken néha többször is végzett beavatkozások célja a koponyáról nem olvasható le.²² Gyakorlata a 12. század végéig kimutatható, utolsó előfordulásainak egyike III. Béla király (+1196) koponyáján észlelhető.²³

A honfoglaló magyarok csontvázleteleinek legújabb vizsgálata a csontok genetikai jellemzőinek, kémiai és fizikai összetevőinek feltárására irányul.²⁴ A vizsgálatok

kezdeti állapota és a tanulmányozott esetek alacsony száma tágabb következtetések levonására még nem ad módot, az eredmények azonban sokat ígérnek.

■ JEGYZETEK

1. Jankovich Miklós: *Egy magyar hősnék – hihetőleg Bene vitéznek – , ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelmével, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett temeiről, 's öltözetének ékességeiről.* A Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei II. 281–296. és I. tábla. Bp., 1832–1834. A szerző névírása kezdetben Wadassy Jankowich Miklós volt, amelyet több ő maga a főszövegben szereplő alakra változtatott.
2. Hampel József: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* In: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor: *A magyar honfoglalás kútfoi.* Bp., 1900. 509–803; Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről.* Bp., 1907.
3. Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena, 1914; véglegesítve majd bővítve Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie.* 2. Auflage, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1928; Rudolf Martin – Karl Saller: *Lehrbuch der Anthropologie.* I–II. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1957; Rainer Knussmann: *Anthropologie.* Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen zugleich 4. Auflage des Lehrbuchs des Anthropologie begründet von Rudolf Martin. I–III. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, New York, 1988.
4. Allodiatoris Irma: *A Kárpát-medence antropológiai bibliográfiája.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. Ennek folytatása az 1952–1984 közötti időszakra Farkas Gyula – Dezső Gyula – Farkas Gyula – Marcsik Antónia gyűjtése az Antropológiai Közlemények 9–31. kötetiben. Ugyanennek folytatása Makra Szabolcs – Nagy Erika: *A magyar antropológia bibliográfiája (1984–1988).* <http://mek.oszk.hu/12600/12637/>, <http://real.mtak.hu/10809/>.
5. Bartucz Lajos: *Honfoglalás kori magyar koponyák.* A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei 5. 1926; Bartucz Lajos: *Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához.* Archaeologiai Értesítő Bp., 1931. 45. 113–119.
6. Pál Lipták: *Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp., 1951. 1. 231–249; Uő: *An Anthropological Survey of Magyar Prehistory.* Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp., 1954. 4. 133–170; Lipták Pál: *Embertan és emberszármazástan.* Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
7. Éry Kinga: *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában.* Antropológiai Közlemények Bp., 1978. 22. 77–86; Uő: *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában.* In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. Györffy Gy. Balassi Kiadó, Bp., 1994. 217–224, 291–302.
8. A koponya átlagos szélesség-hosszúsági jelzője a síkvidéki és dombvidéki férfiak esetében 81,1, illetve 77,3, a nők esetében 82,5, illetve 78,3, ami jól érzékelteti a koponya különbözőségét a két tájtypus lakosai között. Ezzel ellentétben a testmagasság gyakorlatilag azonos a síkvidéki és dombvidéki honfoglalóknál, ami a férfiak esetében 168,8, illetve 168,3 cm, a nőknél 158,1, illetve 158,1 cm.
9. Éry Kinga: *Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpatian Basin population between the 6-12th centuries A.D.* Alba Regia Székesfehérvár, 1983. 20. 89–141.
10. János Nemeskéri – László Harsányi – György Acsádi (1960): *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden.* Anthropologischer Anzeiger Stuttgart, 1960. 24. 103–115.
11. Éry Kinga – Kralovánszky Alán – Nemeskéri János: *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja.* Antropológiai Közlemények Bp., 1963. 7. 41–90.
12. János Nemeskéri – Pál Lipták – Béla Szőke: *Le cimetière du XIe siècle de Képuszta.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Bp., 1953. 3. 205–370.
13. Acsádi György (1963–64): *A koraközépkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei.* In: *Történeti Statisztikai Évkönyv.* Bp., 1963–64. 3–34.
14. György Acsádi – János Nemeskéri: *History of Human Life Span and Mortality.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
15. Kinga Éry – Antónia Marcsik – Csilla Suskovic – Katalin T. Rendes – Gábor Tóth: *Infant mortality patterns in osteoarcheological samples.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Biologica Szeged, 1997. 42. 25–29.
16. Éry Kinga – Nemeskéri János† – K. Zoffmann Zsuzsanna: *Embertani vizsgálatok Majs-Udvari rétek X–XI. századi csontvázletelein.* Kézirat. 2012. Közlésre leadva a Folia Anthropologica (Szombathely) számára.
17. A majs közösség férfilakosságának halálozási csúcsa ugyancsak 50–54 évnél, a majs nők esetében azonban igen korán, már 35–39 évnél mutatkozik.
18. B. Marcsik Antónia – Lengyel Imre: *A csontvázakon leggyakrabban előforduló patológiás elváltozások.* Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. József Attila Tudományegyetem Természettudományi Kar, Szeged, 1972. 123–137.
19. János Nemeskéri – Alán Kralovánszky – László Harsányi (1965): *Trephined skulls from the tenth century.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Bp., 1965. 7. 211–217.
20. Marcsik Antónia – Molnár Erika – Ősz Brigitta: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népességek körében.* JATEPress, Szeged, 2007.
21. Bartucz Lajos: *Adatok a koponyalelés (trepanáció) és bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorláskori leletek alapján.* Annales Biologicae Universitatis Szegediensis, Szeged, 1950. 1. 389–435.
22. Nemeskéri János – Éry Kinga – Kralovánszky Alán (1960): *A magyarországi jelképes trepanáció.* Antropológiai Közlemények, Bp., 1960. 4. 3–32.
23. Éry Kinga – Marcsik Antónia – Nemeskéri János† – Szalai Ferenc: *Az épített sírok csontvázletelei (I. csoport).* In: *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002.* (2008). Szerk. Éry Kinga. Balassi Kiadó, Bp., 2008. 64–66.
24. Mende Balázs Gusztáv: *Archeogenetika és a honfoglalás kor népességtörténete... új módszer – régi problémák.* Magyar Tudomány, Bp., 2008. 1188–1198.